

Aksaray, Belısırma Köyü, Karagedik Kilise*

Aksaray, Belısırma Village, Karagedik Church

M. Sacit PEKAK**, A. Nazlı SOYKAN***

Öz

Araştırmamızın amacı, günümüzde yıkılmaya yüz tutmuş Karagedik Kilise'yi, plan özellikleri açısından belgelemek, incelemek ve yapının sorunlarını ortaya koymaktır. Karagedik Kilise Kappadokia Bölgesi'nde, Aksaray'ın 42 km. güneydoğusunda, Güzelyurt (Gelveri) ilçesinin 11 km. batısında, Ihlara Vadisi sınırları içinde yer alan Belısırma Köyü'ndedir. Karagedik Kilise'de daha önce ayrıntılı bir şekilde rölöve çalışması yapılmadığından, yapının planı, kesitleri, cephe çizimleri yapılmış, günümüzdeki durumu fotoğraflarla belgelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Karagedik Kilise, Aziz Hermolaos, Aziz Georgios, Kappadokia, Kapalı Yunan Haçı Plan Tipi, Ihlara Vadisi, Belısırma Köyü.

Abstract

The aim of this research is to document and analyze Karagedik Church, which is about to fall down today, in terms of plan features and to reveal the problems of the construction. Karagedik Church is placed in Belısırma Village, in Cappadocia Region, 42 km southeast of Aksaray, 11 km west of Güzelyurt (Gelveri) town, and within the boundaries of Ihlara Valley. Since there is no previous detailed building survey study of Karagedik Church, the building plan, its sections, faces have been drawn; the present condition of the building has been documented through photographs.

Keywords: Karagedik Church, Saint Hermolaos, Saint Georgios, Cappadocia, Cross in Square Plan Type, Ihlara Valley, Belısırma Village.

* Bu makale 2012 yılında, Prof. Dr. M. Sacit Pekak danışmanlığında, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda kabul edilen "Aksaray, Belısırma Köyü, Karagedik Kilise" adlı teze dayanılarak hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, sacit@hacettepe.edu.tr

*** Arş. Gör., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, nazlisoykan@gmail.com

Giriş

Karagedik Kilise bugüne kadar birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Yapıyı inceleyen araştırmacılar, yapının plan özelliklerini, tarihlendirmesini ve duvar resimlerini ayrıntıya girmeden genel bir şekilde anlatmıştır. Araştırmamızın amacı, günümüzde yıkılmaya yüz tutmuş Karagedik Kilise'yi, plan özellikleri ve duvar resimleri açısından belgelemek, incelemek ve yapının sorunlarını ortaya koymaktır¹.

Karagedik Kilise Kappadokia Bölgesi'nde, Aksaray'ın 42 km. güneydoğusunda, Güzelyurt (Gelveri) ilçesinin 11 km. batısında, Ihlara Vadisi sınırları içinde yer alan Belısırma Köyü'ndedir (Harita 1).

Harita 1. Ihlara Vadisi (Soykan Arşivi)

Antik dönemlerde Argaios adını taşıyan Hasan Dağı'nın (3268 m.) kuzeydoğusunda yer alan Ihlara Vadisi, Aksaray'a 37 km. uzaklıktadır. Güneydoğu-kuzeybatı yönünde uzanan Ihlara Vadisi (Peristrema/Peristremma), 14 km. uzunluğundadır ve yamaçların yüksekliği yer yer 100-150 m.yi bulmaktadır. Güneydoğu-kuzeybatı istikametinde, Ihlara Kasabası'ndan başlayan Melendiz Çayı vadi içinde yirmi altı kıvrım çizerek kuzeybatı yönünde Selime, Yaprakhisar ve Ziga Kaplıcaları'nın bulunduğu geniş vadiye, oradan da Tuz Gölü (Tatta Limne)'ne yönelmektedir. Ihlara Kasabası'nda başlayan vadi, Belısırma, Yaprakhisar Köyleri'ni içine alarak Selime Kasabası'nda son bulur. Vadinin yapısı inziva ve ibadet için uygun; savaş ve istilaya karşı önemli bir gizlenme ve korunma yeri olmuştur. Vadi boyunca birçoğu kayaya oyulmuş kilise ve mezar yapıları görölmektedir (Çizim 1) (Thierry ve Thierry, 1963, ss. 24-36).

¹ Bu makalede Karagedik Kilise'nin sadece mimari tanıtımı yapılmıştır. Duvar resimleri, malzeme analizleri ve yapıyla ilgili diğer tüm ayrıntılar şu an hazırlık aşamasında olan kitapta verilecektir.

Çizim 1. Ihlara Vadisi'ndeki Kiliseler ve Melendiz Çayı (Restle, 1969)

Tarihlendirme

Günümüzde araştırmacılar tarafından “Aziz Hermolaos”, “Aziz Georgios”, “İlanlı” veya “Karagedik Kilise” olarak adlandırılan kilisenin özgün ismine ve yapım tarihine ilişkin günümüze gelebilmiş dönem kaynağı ya da yazıt bulunmamaktadır. Fakat, bölgede yaşamış olan Anastasios M. Lebides 1899 tarihli Yunanca yayınında Karagedik Kilise'nin girişinde bir kitabe olduğundan bahsetmiştir (1899, s.117).

Kitabenin Aslı

ἁγίου Γεωργίου φέρων τὴν ἐπιγραφὴν «Οὗτος ὁ πάνσεπτος ραδς τοῦ ἁγίου ἐνδ. ξου μεγα.λομάρτυρος Γεωργίου ἐπεσκευάσθη καθὼς ὁρίεται διὰ συνδρομῆς Βασι.λελου . . . καὶ . . . Ρωμῶν βασι.λειόντων καὶ Κυρί.λου ἀρχιερατεύοντος ἐπὶ ἡγουμενεῖα Ἰωάννου ἔτει Θεογονίας ανβ' .». καὶ ἕτερος νχός, ἐν ᾧ ἡ ἐξῆς

(Lebides, 1899, s. 117).

Kitabenin Çevirisi

“Büyük şehit Aziz Georgios'un bu kutsal kilisesi Kral IIIIII ve IIIII Romalı krallar ve Ioannou ile Kiril Manastırı'nun başrahipleri aracılığıyla Θεογονίας ανβ' [= 1052]² senesinde onarılmıştır³.”

² 1052 yılında Bizans İmparatorluğu'nda IX. Konstantin Monomakhos başta. IX. Konstantin Monomakhos Zoe'nin dördüncü kocası olarak tahta çıkmıştır. Zoe'nin 1050 yılında ölümüne kadar beraber hüküm sürmüşlerdir. Zoe öldükten sonra beş yıl tek başına hüküm sürmüştür (Ostrogorsky, 1999, ss. 311-312) .

³ Kitabe Yunancadan Türkçeye Pınar Karababa tarafından çevrilmiştir.

Lebides'ten sekiz yıl sonra, 20. yüzyıl kaynaklarında Karagedik Kilise'nin tarihlendirmesinden ilk defa bahseden araştırmacılar Ramsay ve Bell'dir. 1907 yılında yapıyı ziyaret eden araştırmacılar yapıda bulunan bir kitabeden veya kitabe izinden bahsetmişlerdir. Bölgedeki kiliselerin 9. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasına tarihlenebileceklerini ve Karagedik Kilise'nin de bu tarihler arasında yapılmış olabileceğini belirtmişlerdir (1909, s. 422). Karagedik Kilise'nin tarihlendirmesinden bahseden diğer bir araştırmacı J. Lafontaine-Dosogne'dır. Araştırmacı duvar resimlerinde bulunan yazıtlarından dolayı, yapıyı 10. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasına tarihlendirmiştir (1963, ss. 155-157). Nicolé ve Michel Thierry'nin yayınları, Karagedik Kilise'nin ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı ilk yayın olması açısından önem taşımaktadır. Araştırmacılar Peristrema (Belısırma) Vadisi'nin yapısını ve içinde bulunan köyleri kısaca tanıtır, Belısırma Köyü'nde bulunan kiliselere değinirler. Karagedik Kilise'yi, bölgede yaşayan Rumların "Hagios Hermolaos" olarak adlandırdıklarını ve yapının Çanlı Kilise'yi andırıldığını belirten araştırmacılar, yapıyı 11. yüzyıla tarihlendirmektedirler (1963, ss. 24-36)⁴. Spiro Kostof, 1972 tarihli yayınında Karagedik Kilise'nin duvar resimlerindeki üslubu ele alarak, yapıyı 11. yüzyıla tarihlendirmiştir (1972, ss. 163-164). Marcell Restle'nin Kappadokia'daki erken dönem Bizans mimarisini incelediği araştırmasının üçüncü cildi, Karagedik Kilise'yi ayrıntılı bir şekilde ele alan ikinci yayın olmasından dolayı önem taşımaktadır. Araştırmacı, Karagedik Kilise'yi Orta Bizans Dönemi yapıları başlığı altında ele almış, yapının konumunu belirtmiş, kiliseyi konu alan yayınları tanıtmış ve yayınında kilisenin plan ve resimlerine yer vermiştir. Yapının tasvirini yapan Restle, Karagedik Kilise'nin Kappadokia Bölgesi'nde küçük boyutlu kesme taşların kullanıldığı tek yapı olduğunu vurgulamış ve yapıyı apsis ve pencere kemerlerini süsleyen tuğla kullanımından dolayı 10. veya 11. yüzyıllara tarihlendirmiştir (1979, ss. 138-141). Yıldız Ötügen (1990, s. 53) ve Catherine Jolivet-Levy (1991, s. 314) Karagedik Kilise'de bulunan duvar resimlerinden yola çıkarak, yapıyı 10. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasına tarihlendirmişlerdir. Karagedik Kilise'nin tarihlendirmesine ilişkin son araştırma Paschalis Androudís tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı, Lebides'in 1899 tarihli yayınında belirttiği gibi, eđer gerçekten Karagedik Kilise'nin onarım kitabesi varsa, yapının 1052 yılından önceki bir tarihte inşa edildiğini ve inşa tarihi ile ilgili daha fazla araştırma yapılması gerektiğini vurgulamıştır (2008, s. 168).

Araştırmacıların Karagedik Kilise'nin inşa tarihine dair genel olarak kabul ettiği görüş, duvar resimlerinin özelliklerinden dolayı, yapının 10. ve 11. yüzyıllar arasında yapılmış olabileceğidir. Ayrıca, Lebides'in 1899 tarihli yayınında bahsettiği onarım kitabesinde bulunan bilgiler ışığında, yapının 10. yüzyılın sonu, 11. yüzyılın başında yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Mimari Tanıtım

Karagedik Kilise, Ihlara Vadisi girişinden yürüyerek 25 dakikalık mesafede, Melendiz Irmağı'nın doğu kıyısında, yaklaşık 45.00 m. yukarısında yer almaktadır (Resim 1).

⁴ Çanlı Kilise ve Karagedik Kilise'nin ortak özelliklerini ayrıntılı olarak ele alan bir diğer yayın için bkz: Ousterhout, R. (2005). *Byzantine settlement in Cappadocia*. Washington: Harward University Press.

Resim 1. Melendiz Çayı'ndan Kiliseye Ayrılan Yol (Soykan, 2010)

Günümüzde kullanılmayan kilise, bulunduğu yerin yamacından kopan kaya parçalarının düşmesi sonucu zarar görmüş ve büyük ölçüde yıkılmıştır (Resim 2-3). Kullanılmadığı ve kurtarma çalışması yapılmadığı için kısa sürelerde kilisede tahripler ve dökülmeler olmaktadır. Yapının örtü sistemi çöktüğü için kar ve yağmur suları yapının büyük ölçüde zarar görmesine neden olmaktadır⁵.

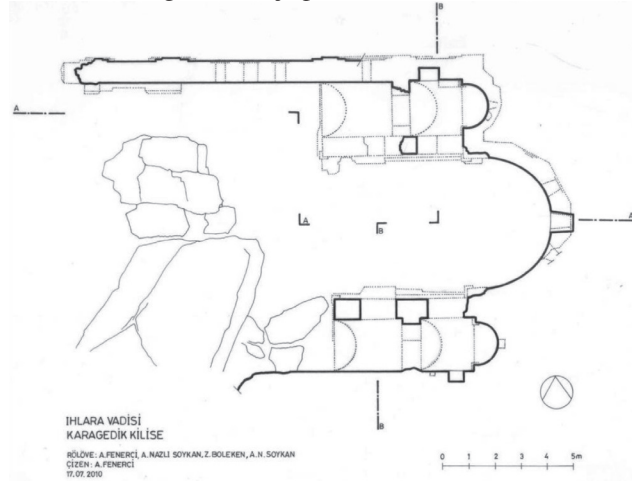
Resim 2. Karagedik Kilise, Kuzeydoğudan Bakış (Soykan, 2010)

⁵ 2009-2011 yılları arasında çalışmalarımız devam ederken, yapıyı son kez belgelemek amacıyla 2011 yılının Ekim ayında bölgeye gidilmiştir. Yapının Ağustos 2011'de prothesisinin ve kuzey köşe odasının yoğun yağmur yağışı nedeniyle yıkıldığı tespit edilmiştir.

Resim 3. Ana Apsis, Batıdan Bakış (Boleken, 2010)

Karagedik Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır (Çizim 2). Dört serbest destekli gelişmiş tipte kapalı Yunan Haçı plan tipindeki kilise, ortada naos, doğuda bema, bemanın kuzeyinde kuzeydoğu köşe odası ve prothesis, güneyinde güneydoğu köşe odası ve diakonikon, doğusunda üç apsisten ibarettir⁶.

Çizim 2. Karagedik Kilise, Rölöve (Fenerci, 2010)

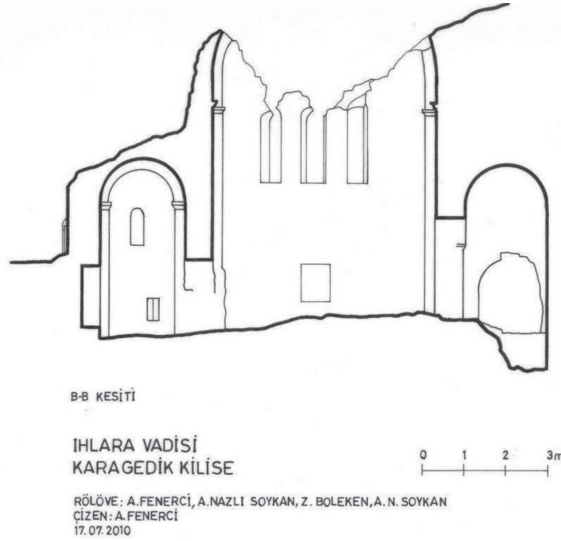
⁶ Karagedik Kilise, kapalı Yunan Haçı planının Kompleks (Gelişmiş ya da Başkent) Tipini yansıtmaktadır. Bu yapılarda naos, kare veya kareye yakın dikdörtgendir, köşe odaları kare planlıdır, destekler genellikle sütunludur, haç kolları genellikle beşik tonozla örtülüdür. Doğu haç koluna bitişik bema, ayrı bir birim ve buna bağlı olarak, pastoforium hücreleri bağımsız birimler olarak ortaya çıkmaktadır. Apsis dıştan çok cepheli, içten yarım yuvarlaktır. Köşe odalarının örtüsü, haç kollarından alçaktır.

Günümüzde sadece kuzey cephesi ve kısmen doğu bölümü ayakta olan yapı içten içe 10.50 m. genişlik ve bema hariç yaklaşık 15.30 m. uzunluğunda naosu ile kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Naos doğuda dikdörtgen planlı bema ve pastoforium hücreleri ile sınırlanır.

Dıştan, kuzeyde dört cephesi görülebilen ana apsis, içten merkezi içeride yuvarlak-tır⁷. Ana apsisin ekseninde, alt seviyede kareye yakın bir niş⁸, üst seviyede dışa doğru daralan, yuvarlak kemerli üç pencere açıklığı bulunmaktadır⁹ (Resim 4, Çizim 3).

Resim 4. Ana Apsis, Batıdan Bakış (Boleken, 2010)

Çizim 3. Kuzey-Güney Kesiti, Doğuya Bakış (B-B Rölövesi) (Fenerci, 2010)

⁷ Ana apsis bemaya kadar 3.30 x 4.90 m.'dir.

⁸ Nişin genişliği 0.73 m., yüksekliği 0.88 m., derinliği 0.81 m.'dir.

⁹ Pencere açıklıklarının yükseklikleri 0.75 m., genişlikleri içten 0.60 m., dıştan 0.41 m.'dir.

Ana apsisin kuzey ve güneyinde bulunan yuvarlak kemerli kapılarla pastoforium hücrelerine geçilmektedir. Kare planlı, birbirleriyle yaklaşık aynı ölçülerde olan pastoforium hücreleri günümüze gelebilmiştir (Resim 5-6)¹⁰. Prothesisin kuzey duvarında alt seviyede, eksenin batısında¹¹, diakonikonun güney duvarında alt seviyede, eksenin doğusunda¹² ve üst seviyede, eksenin batısında birer niş yer alır¹³.

Resim 5. Pastoforium Hücreleri, Prothesis, Batıdan Bakış (Soykan, 2010)

Resim 6. Pastoforium Hücreleri, Diakonikon, Batıdan Bakış (Soykan, 2010)

Pastoforium hücreleri kuzey ve güney yan apsislerle son bulmaktadır. Kuzey ve güney yan apsisler içten yarım yuvarlak, dıştan kuzeydeki yan apsisin cephesinden anlaşıldığı kadarıyla yuvarlaktır (Resim 7-8). Güney yan apsisin cephesi, günümüzde toprakla örtülü olduğu için görülememektedir. Kuzey yan apsisin doğu duvarında, doğu-batı eksen üst seviyesinde bir pencere açıklığı¹⁴, güney apsisin ekseninde, doğu duvar üst seviyede, yuvarlak kemerli bir niş bulunmaktadır¹⁵.

¹⁰ Prothesis 2.05 x 2.90 m., Diakonikon 1.97 x 2.90 m. ölçülerindedir.

¹¹ Nişin genişliği 0.70 m., yüksekliği 1.38 m. ve derinliği 0.45 m.'dir.

¹² Nişin genişliği 0.49 m., yüksekliği 0.50 m. ve derinliği 0.40 m.'dir.

¹³ Nişin genişliği 0.20 m., yüksekliği 0.25 m. ve derinliği 0.23 m.'dir.

¹⁴ Pencerenin genişliği 0.30 m., yüksekliği 90 m.'dir.

¹⁵ Nişin genişliği 0.28 m., yüksekliği 0.50 m., derinliği 0.48 m.'dir.

Resim 7. Kuzey Yan Apsis, Batıdan Bakış
(Boleken, 2010)

Resim 8. Güney Yan Apsis, Batıdan Bakış
(Boleken, 2010)

Günümüzde yapının sadece güneydoğu ve kuzeydoğu köşe odaları ayaktaadır (Resim 9-10). Pastoforium hücrelerinden batı ekseninde bulunan yuvarlak kemerli dikdörtgen birer kapı ile güneydoğu ve kuzeydoğu köşe odalarına geçilmektedir (Resim 11). Kareye yakın dikdörtgen planlı güneydoğu ve kuzeydoğu köşe odaları yaklaşık aynı boyutlardadır¹⁶. Kuzeydoğu köşe odasının kuzey duvarında eksenin üst seviyesinde, yuvarlak kemerli bir pencere açıklığı yer almaktadır¹⁷. Güneydoğu köşe odasının içinde yamaçtan düşen kaya parçaları bulunmaktadır.

Resim 9. Kuzeydoğu Köşe Odası, Güneybatıdan Bakış (Soykan, 2010)

¹⁶ Güneydoğu köşe odası 1.92 x 2.60 m., Kuzeydoğu köşe odası 2.05 x 2.73 m. ölçülerindedir.

¹⁷ Pencerenin yüksekliği 0.86 m., genişliği 0.30 m.'dir.

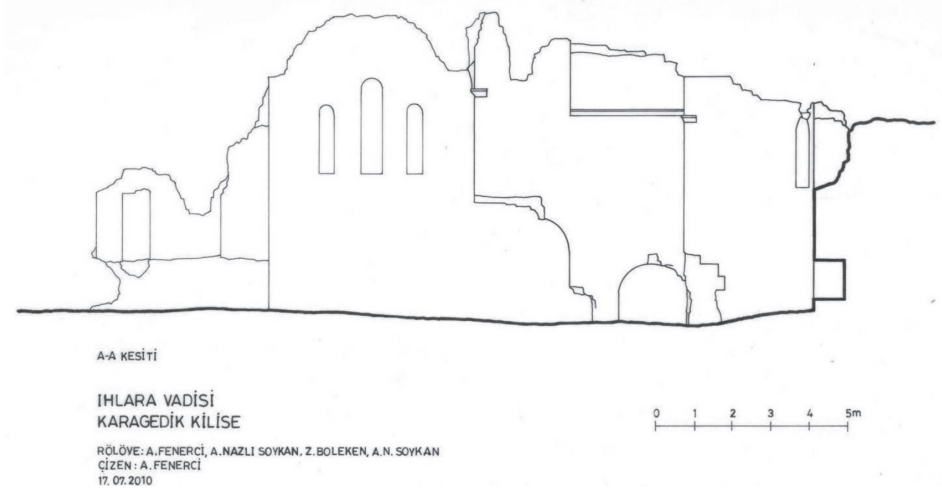
Resim 10. Güneydoğu Köşe Odası, Kuzeybatıdan Bakış (Soykan, 2010)

Resim 11. Güneydoğu ve Kuzeydoğu Köşe Odaları, Doğudan Bakış (Boleken, 2010)

Naosun dört haç kolu günümüzde büyük oranda yok olmuştur (Çizim 2). Doğu haç kolu, doğuda bema ve ana apside, kuzeyde ve güneyde duvarların ekseninde yer alan yuvarlak kemerli kapı açıklıklarıyla köşe odalarına bağlanmaktadır. Güney haç kolu, doğuda yuvarlak kemerli kapı açıklığıyla güneydoğu köşe odasına, kuzey haç kolu, doğuda yuvarlak kemerli kapı açıklığıyla kuzeydoğu köşe odasına açılmaktadır. Kuzey haç kolu kuzey duvarında, üst seviyede, eksenindeki diğerlerine göre daha yüksekte, yuvarlak kemerli üç pencere açıklığı bulunmaktadır¹⁸ (Çizim 4). Batı haç kolu günümüzde yok olmuştur (Çizim 2).

¹⁸ Eksendeki pencerenin yüksekliği 2.43 m., genişliği 0.55 m.'dir. Eksenin iki yanında simetrik olarak konumlanmış diğer iki pencerenin yükseklikleri 1.85 m., genişlikleri 0.42 m.'dir.

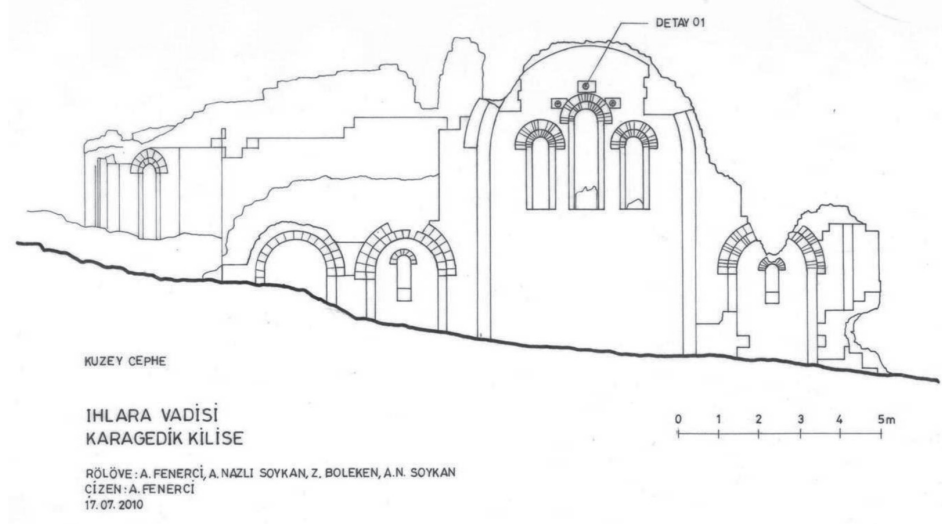
Çizim 4. Batı-Doğu Kesiti, Kuzeye Bakış (A-A Rölövesi) (Fenerci, 2010)

Naosun ortasındaki kare birimin örtü sistemi yıkılmıştır. Güneydoğu köşede günümüze gelebilen payeden, kare birimin dört serbest payeyle taşınan bir kubbeyle örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Resim 10). Kuzeydoğu köşe odasının, prothesisin, güneydoğu köşe odasının ve diakonikonun örtü sistemleri farklı yüksekliklerde beşik tonozdur¹⁹.

Dış Tanıtım

Karagedik Kilise'den günümüze, kısmen doğu cephenin üst seviyesi ve kuzey cephenin büyük bir kısmı gelebilmiştir (Çizim 5). Doğu cephede, apsis pencere kemerlerinin üst seviyesi, kuzey cephede, doğuda prothesisin örtüsü, ortada kuzey haç kolunda kemerin üst seviyesi, batıda kuzeybatı köşe odasında kemerlerin üst seviyesi günümüze gelebilmiştir.

¹⁹ Kuzeydoğu ve güneydoğu köşe odaları 4.00 m., prothesis ve diakonikon 4.10 m. yüksekliğindedir.

Çizim 5. Kuzey Cephe, Rölöve (Fenerci, 2010)

Doğu cephede ana apsisin ve kuzey apsisin bir bölümü görülmektedir (Resim 12). Günümüzde yalnızca kuzey cephesinin bir bölümü izlenen ana apsis kademeli kemerli iki nişle hareketlendirilmiştir²⁰.

Resim 12. Ana Apsis, Doğu Cephe, Kuzeydoğudan Bakış (Soykan, 2010)

²⁰ Nişlerden içtekinin genişliği 0.30 m., yüksekliği 2.00 m., dıştağının genişliği 0.50 m., yüksekliği 2.20 m.dir.

Kuzey cephe, dört yuvarlak kör kemerle, doğu-batı doğrultusunda dört bölüme ayrılmıştır (Resim 13). İçte bulunan dört bölüm dış cepheye yansıtılmıştır²¹.

Resim 13. Kuzey Cephe, Kuzeydoğudan Bakış (Boleken, 2010)

Prothesis dışta kademeli iki yuvarlak kör kemerle vurgulanmıştır²². Kuzeydoğu köşe odası cephesinde kademeli iki yuvarlak kör kemer içinde bir pencere açıklığı bulunmaktadır²³ (Resim 13).

Kuzey haç kolu dışta, üst seviyede yuvarlak kör kemer içinde üç pencere açıklığıyla vurgulanmıştır²⁴. Pencere kemerleri çift kademeli olarak düzenlenmiştir (Resim 13). Ortadaki pencere daha yüksek, iki yanındaki pencereler simetrik olarak daha alçak biçimlenmiştir²⁵.

Kuzeybatı köşe odası iki yuvarlak kör kemer içinde, çift kademeli yuvarlak kemerli bir nişle hareketlendirilmiştir (Resim 13)²⁶.

²¹ Doğudan birinci bölüm prothesis, ikinci bölüm kuzeydoğu köşe odası, üçüncü bölüm kuzey haç kolu ve dördüncü bölüm kuzeybatı köşe odasıdır.

²² İçteki kör kemerin yüksekliği ve genişliği 1.50 m., dıştaki kör kemerin yüksekliği 1.75 m., genişliği 2.00 m.'dir. Yükseklikler bugünkü zeminden alınmıştır.

²³ İçteki kör kemerin yüksekliği 2.30 m., dıştaki kör kemerin yüksekliği 2.70 m.'dir. Kör kemerlerin genişlikleri prothesisin cephesindeki kör kemerlerle aynıdır. Pencerenin zeminden yüksekliği 0.75 m., içteki kör kemere uzaklığı 0.25 m.'dir.

²⁴ Kör kemerin yüksekliği 7.50 m., genişliği içten 4.65 m., dıştan 5.55 m.'dir.

²⁵ Pencerelerin zeminden yükseklikleri 3.35 m.'dir. Ortadaki pencerenin kemiyle haç kolu kemerinin yüksekliği 1.15 m., iki yanındaki simetrik pencerelerin kemerleriyle haç kolu kemerinin yüksekliği 1.50 m.'dir.

²⁶ İçteki kör kemerin yüksekliği 3.35 m., genişliği 1.70 m., dıştaki kör kemerin yüksekliği 3.50 m., genişliği 2.15 m.'dir. Nişin zeminden yüksekliği 1.50 m., nişin kemi ile dıştaki kör kemer arası 0.85 m.'dir.

Mimari Bezeme

Karagedik Kilise'nin kuzey cephesi tuğla süslemelerle hareketlendirilmiştir. Kuzey cephede pencere kemerlerinde ve cepheyi hareketlendirmek için yapılan nişlerin kemerlerinde tuğla süsleme kullanımı ve düzgün kesme taşların dikey olarak konulmasıyla oluşturulan kademeli k r kemer kullanımı g r lmektedir²⁷.

Kuzey ha kolu cephesinde bulunan  l  pencere düzenlemede (Resim 14) ortadaki pencere kemerinin üstünde, eksenin simetrik olarak doğusunda ve batısında daire içine alınmış, merkezdeki bir daire etrafında birleşen sekiz işın biçiminde, kabartma tekniğinde yapılmış   Aziz Andreas haçı bulunmaktadır²⁸ (Resim 15, izim 6). Pencere kemerlerinin içinde geometrik bezemeler ve balık figürlü duvar resimleri g r lmektedir²⁹ (Resim 16-18).

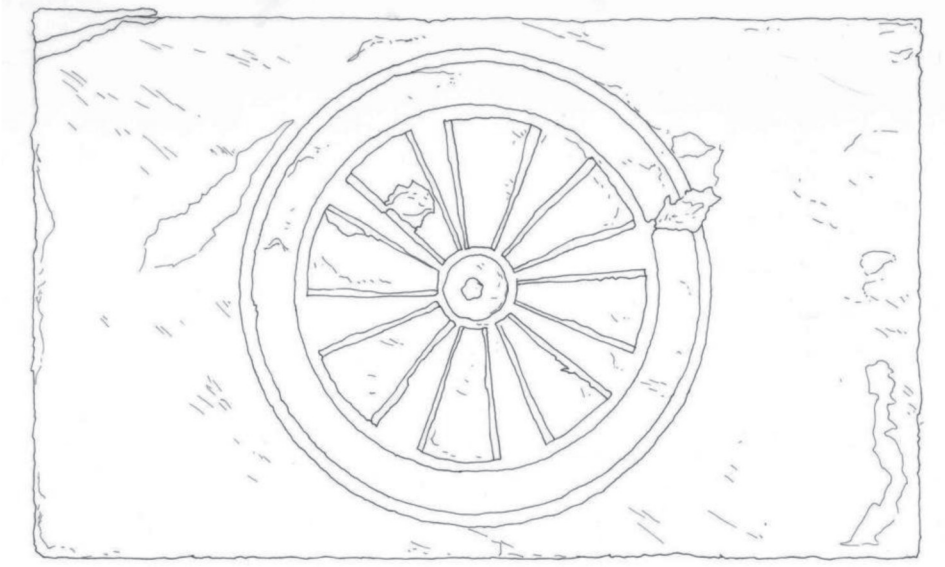

Resim 14. Kuzey Haç Kolu Cephesi,  l  Pencere Düzenlemesi, Kuzeyden Bakış (Boleken, 2010)

²⁷ Yapıda süsleme amaçlı kullanılan tuğlaların boyutları, yükseklik 0.4 m, genişlik 0.20 m.'dir.

²⁸ Ortadaki haçın yüksekliği 0.30 m., genişliği 0.45 m., doğudaki ve batıdaki haçların yükseklikleri 0.25 m. ve genişlikleri 0.45 m.'dir.

²⁹ Balık, Hıristiyanlıkta vaftizin, ölümsüzlüğün, yeniden doğumun sembolüdür.

DETAY 01

IHLARA VADİSİ
KARAGEDİK KİLİSE

ÇİZEN: A. FENERCİ
13.12.2011

0 0,5 10cm

Çizim 6. Kuzey Cephe, Ortadaki Haç (Fenerci, 2011)

Resim 15. Kuzey Haç Kolu Cephesi, Haçlar, Kuzeyden Bakış (Boleken, 2010)

Resim 16. Üçlü Pencere Düzenlemesi, Batıdaki Pencere Kemerinde İçindeki Geometrik Bezemeler, Kuzeyden Bakış (Boleken, 2010)

Resim 17. Üçlü Pencere Düzenlemesi, Doğudaki Pencere Kemerinde İçindeki Geometrik Bezemeler, Kuzeyden Bakış (Boleken, 2010)

Resim 18. Üçlü Pencere Düzenlemesi, Ortadaki Pencere Kemerinde İçindeki Balık Figürü, Kuzeyden Bakış (Boleken, 2010)

Karagedik Kilise'nin güneydoğu köşe odası ile güney haç kolu arasında kalan paye- nin batı duvarında tören haçı formunda kazıma Latin haçı motifi bulunmaktadır (Resim 19).

Resim 19. Paye Üzerindeki Kazıma Latin Haçı Motifi, Batıdan Bakış (Boleken, 2010)

Malzeme

Karagedik Kilise’de az miktarda tuğla, kaba yonu kesme taş ve düzgün kesme taş malzeme kullanıldığı görülmektedir³⁰. Yapının tüm beden duvarlarında kolay işlenen taş malzeme kullanılmıştır. Kesme taşlar farklı boyut ve biçimlere sahiptirler³¹. Beden duvarlarında yatay ve dikey yerleştirilmiş dikdörtgen blokların yanı sıra kare blokların da kullanımı söz konusudur. Yapıda derz aralarında harcın içine sıkıştırılmış agrega kullanımı görülmektedir.

Teknik

Karagedik Kilise’nin beden duvarlarında düzenli bir örgü tekniği uygulanmadığı görülmektedir. Yapıda farklı boyut ve özelliklerde kaba yonu kesme taş, düzgün kesme taş ve cephelerdeki kör kemerlerde ve pencere kemerlerinde az miktarda tuğla malzeme kullanılmıştır.

Kuzey cephede yoğun olarak kaba yonu kesme taş ve düzgün kesme taş kullanımı vardır. Buna karşılık kör kemerler ve pencere kemerlerinde tuğla ve düzgün taş alması görülmür. Cephede genellikle duvarların alt seviyesinde büyük, üst seviyesinde ise küçük boyutlu taşların kullanımı söz konusudur. Kemerlerde tuğla ve taşın alması teknikte oluşturulduğu görülmektedir.

³⁰ Kuzey cephenin duvar kalınlığı 0.90 m.dir.

³¹ Yapıda kullanılan düzgün kesme taşların boyutları birbirinden farklıdır. Bu nedenle ölçüleri yaklaşık olarak verilmiştir. Alt seviyede kullanılan düzgün kesme taşların boyutları yaklaşık olarak, yükseklik 0.30 m., genişlik 0.45 m., üst seviyede kullanılan düzgün kesme taşların boyutları yaklaşık olarak, yükseklik 0.25 m., genişlik 0.40 m.dir.

Prothesis ve kuzeydoğu köşe odası cephesi alt seviyede, büyük boyutlu düzgün kesme taş, üst seviyede ise daha küçük boyutlu düzgün kesme taş, düzenli bir şekilde kullanılmıştır. Kemerlerde ve kemer altlarında kaba yonu kesme taş kullanımı düzensiz bir şekilde yapılmıştır.

Kuzey haç kolu cephesinde alt seviyede büyük boyutlu düzgün kesme taş, üst seviyede küçük boyutlu düzgün kesme taş kullanılmıştır. Üçlü pencere düzenlemesinde, kemerlerde farklı bir uygulama bulunmaktadır. Doğu ve batıdaki pencere kemerlerinde ve ortadaki pencerenin kemer başlangıcında iki tuğla bir taş uygulaması görülürken, ortadaki pencere kemerinin kilit noktasında beş sıra tuğla kullanımı görülmektedir.

Güneybatı köşe odası cephesinde alt seviyede büyük boyutlu düzgün kesme taş, üst seviyede küçük boyutlu düzgün kesme taş kullanımı vardır. Kemerlerde üç sıra tuğla bir sıra taş, bazı yerlerde iki sıra tuğla bir sıra taş kullanımı söz konusudur.

Apsis cephesinde yaklaşık olarak aynı boyutlarda düzgün kesme taş kullanımı görülmektedir. Kör nişlerin ve pencerelerin kemerleri kaba yonu kesme taş ile oluşturulmuştur.

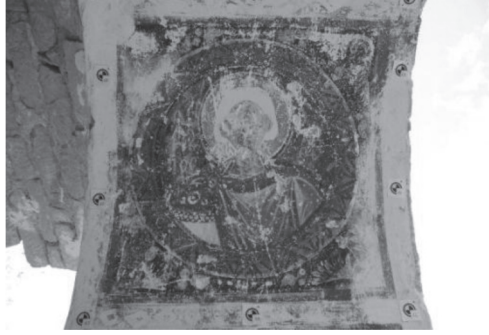
Duvar Resimleri

Araştırmacılar yayınlarında Karagedik Kilise'nin içinin tamamen duvar resimleriyle bezeli olduğunu belirtmişlerdir. Kilisenin duvar resimlerinden ilk bahseden Rott'tur. Kilisenin içinin eskiden pencere kemerlerinin iç yüzeylerine kadar boyalı olduğunu belirten Rott, 1906 yılında gittiği Karagedik Kilise'de görünen duvar resimlerini de yerleri ve isimleri ile birlikte ele almıştır (1908, ss. 275-276). Ramsay ve Bell de Rott gibi bir zamanlar kilisenin büyük bir bölümünün boyalı olduğundan ve şu an çoğunun okunmasının bile zor olduğundan bahsetmişlerdir (1909, s. 421). Lafontaine-Dosogne, 1963 tarihli makalesinde kilisede bulunan duvar resimlerinden isimlerini vererek bahsetmiştir. Araştırmacı, Aziz Georgios'un hayatı konulu sahnelerin alışılmadık bir genişlikte olduğunu vurgulamıştır (1963, ss. 156-157). N. ve M. Thierry, 1963 tarihli yayınlarında "Bizans üslubunu" yansıtan duvar resimlerinin oldukça zarar gördüklerinden bahsetmişlerdir (1963, s. 35). Restle, 1969 tarihli yayınının birinci cildinde Karagedik Kilise'nin duvar resimlerinin ya aynı usta tarafından ya da en azından aynı üslubu öğrenen başka biri tarafından yapılmış olabileceğinden bahsetmektedir (1969, s. 41). İkinci ciltte Karagedik Kilise'nin duvar resimlerinin o günkü durumları belirtilmiş ve yapılış tekniklerine değinilmiştir. Restle, kilisenin geçmişte tümüyle boyalı olduğunu, bezeme işinin bir seferde yapıldığını ve duvar resimlerinde sarı, kırmızı, yeşil ve gri gibi yerel renklerin aşı boyalarının kullanıldığını belirtmektedir (1969, s. 175). 1972 tarihli yayınında Kostof, Karagedik Kilise'de bulunan bazı sahnelerin³² bölge içerisinde bulunan Theotokos Kilisesi'nde (Aynalı Kilise) ve Göreme'deki Şapel 16'da bulunan sahnelerin üslup açısından benzerlik gösterdiğine değinmiştir (1972, ss. 163-164). Ötügen, 1990 yılında yayımladığı eserinde duvar resimlerini, yayınlarda adı geçenler ve günümüze gelebilenler olarak ikiye ayırmış

³² Aziz Georgios'un hayatı konulu sahneler.

ve tasvirlerin buldukları yerleri de belirterek bir liste şeklinde incelemiştir (1990, ss. 53-54). Jolivet-Levy, 1991 tarihli yayınında geçmişte duvar resimlerinin bütün kiliseye yayıldığını ve duvar resimlerinin günümüzde neredeyse tamamen yok olduğunu belirtmiştir (1991, s. 314). Androudís, 2008 tarihli makalesinde Karagedik Kilise’de bulunan duvar resimlerinin sadece isimlerinde bahsetmiştir (2008, s. 167).

Yayınlarda belirtilen tasvirlerden birçoğu, yamaçtan düşen kayanın, doğal koşulların ve insan tahribatının etkisiyle günümüze gelememiştir. Günümüze gelebilen on üç sahne³³ ise doğal koşulların etkileriyle ve insan tahribatı sonucu yok olmak üzeredir. Duvar resimlerinin sıvaları yer yer dökülmüş, sahneler ve figürler zaman içinde tanınmaz hale gelmiş ve önlem alınmazsa gelecekte tamamen yok olacak haldedirler.

Resim 20. Aziz Photios (Soykan, 2010)

33 1.Güneydoğu köşe odası, kuzey duvar, üst seviye: **Aziz Georgios, Tekerlek İşkencesi**, 2.Güneydoğu köşe odası, kuzey duvar, alt seviye: **Aziz Georgios Kral Huzurunda**, 3.Güneydoğu köşe odası, doğu haç koluna geçiş kemeri, batı duvar, alt seviye: **Aziz Aleksandros**, 4.Güneydoğu köşe odası, doğu haç koluna geçiş kemeri, batı duvar, üst seviye: **Aziz Photios**, 5.Güneydoğu köşe odası, doğu haç koluna geçiş kemeri, doğu duvar, üst seviye: **Aziz Niketas**, 6.Doğu Haç Kolu, güney duvar: **Tanımlanamayan Sahne**, 7.Doğu Haç Kolu, kuzey duvar: **Tanımlanamayan Sahne**, 8.Kuzeydoğu köşe odası, güney duvar: **İsa Golgota Yolunda (?)**, 9.Kuzeydoğu köşe odası, doğu duvar: **Tanımlanamayan Sahne**, 10.Kuzeydoğu köşe odası, doğu haç koluna geçiş kemeri, doğu duvar, üst seviye: **Aziz Cyricus**, 11.Kuzeydoğu köşe odası, doğu haç koluna geçiş kemeri, doğu duvar, alt seviye: **Tanımlanamayan Aziz Figürü**, 12.Prothesis, batı duvar: **Tanımlanamayan Bir Figür**, 13.Prothesis, güney duvar: **Vaftizci Yahya, Tapınağın Önünde Zekeriya, Elizabet’in Kaçışı**

Resim 21. Vaftizci Yahya, Tapınağın nnde Zekeriya, Elizabet'in Kaçışını (Soykan, 2010)

Çizim 7. Vaftizci Yahya, Tapınağın nnde Zekeriya, Elizabet'in Kaçışını (Fenerci, 2011)

Değerlendirme ve Sonuç

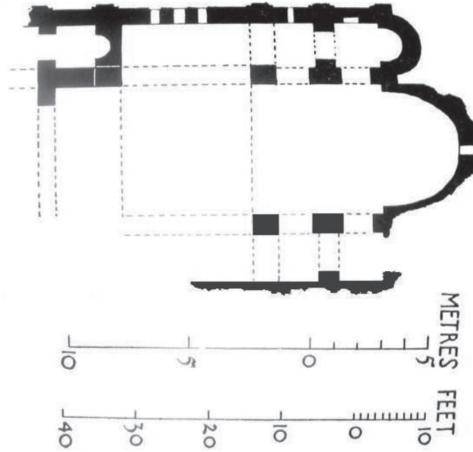
Bizans İmparatorluğu, 7. yüzyılın başlarından itibaren iki yüz yıl süren ve araştırmacılar tarafından “Karanlık Dönem” olarak adlandırılan bir sürecin içine girmiştir (Pekak, 2009, s. 165). Askeri ve siyasi başarısızlıklara eklenen İkonoklasmus (726/730-843), Bizans sanatının duraklamasına neden olmuştur.

İkonoklasmus’un sona ermesinden sonra başa geçen Makedonya (867-1057) ve Komnenos (1081-1885) Hanedanları ile Bizans’ın Orta Dönemi başlamıştır. 1204 yılında, Latinlerin İstanbul’u işgaline dek sürecek olan ve Bizans’ın “İkinci Altın Dönemi” veya “Makedonya Rönesansı” olarak adlandırılan bu dönemde kilise mimarisinde yeni bir plan şeması ortaya çıkmıştır (Pekak, 2009, s. 165). Yeni plan tipi, başta İstanbul olmak üzere, Anadolu, Yunanistan, Balkanlar ve 11. yüzyıldan sonra Rusya’da yüzyıllar boyunca benimsenmiştir. Kapalı Yunan haçı diye adlandırılan bu plan tipinin kökeni ve ilk örnekleri hakkında yapılan tartışmalar devam etmektedir.

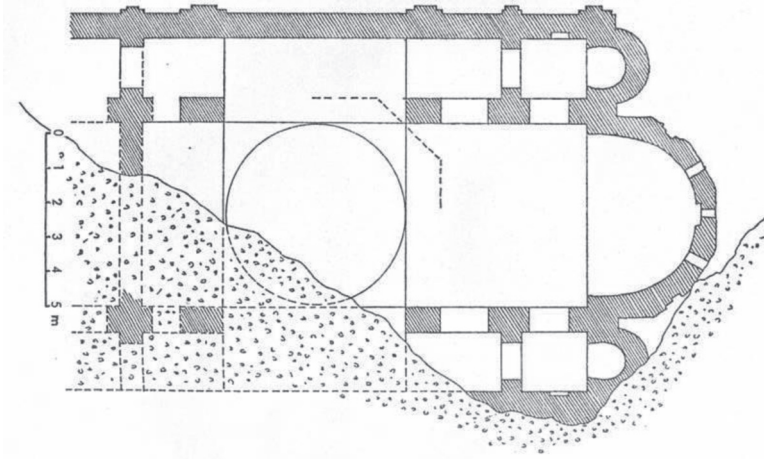
Bazı araştırmacılar, plan tipinin ilk örneğinin, İstanbul’da 880/81 yıllarında I. Basileios’un yaptırdığı ve günümüze gelemeyen Nea Kilisesi olduğunu savunurken, diğer bir grup araştırmacı, bu plan tipinin ilk kez İran ve Kafkasya’da uygulandığı, sonra Bizans’a geçtiği görüşünü öne sürmektedirler. Benzer şekilde, kapalı Yunan haçı planlı yapıların, Bizans sanatı içindeki ilk örneklerinin Anadolu’da inşa edildiğini düşünenler de vardır (Pekak, 2009, s. 165).

Anadolu’da Bizans mimarisi konusunda çalışan bazı araştırmacıların öne sürdüklerine göre, bu plan tipinin ilk örnekleri Bithynia’da bulunmaktadır. Günümüzde Zeytinbağı olarak bilinen kasabanın içi ve çevresindeki bazı yapılar, bu grubun en erken tarihli örnekleri olarak düşünülmektedir (Pekak, 2009, s. 165).

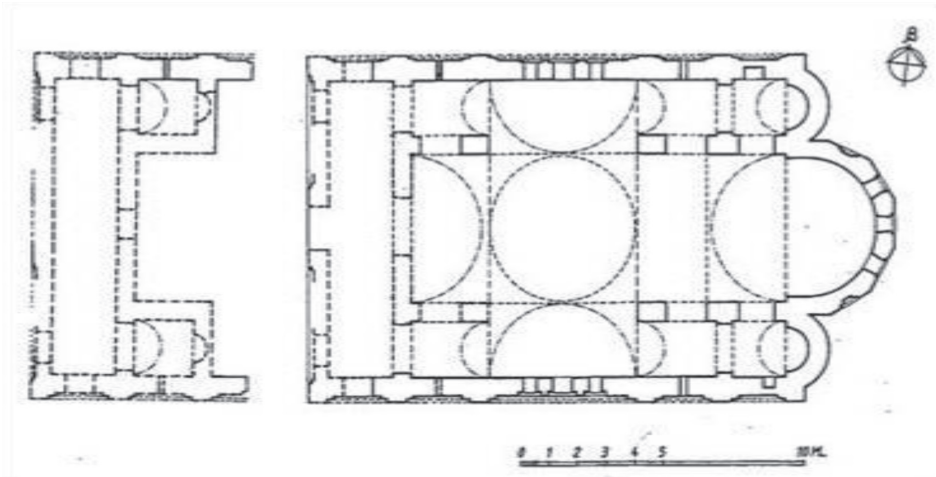
Özgün ismi, banisi ve yapıldığı tarih bilinmeyen Karagedik Kilise, 1909’da (Çizim 8), 1969’da (Çizim 9) ve 2008’de (Çizim 10) yayımlanan rölöve çizimi ve yetersiz mimari tanımları dışında yeterince tanıtılmamaktadır. Yapıya ilişkin çalışmalarımız, önce sorunlarını ortaya koymakla başlamış, sonra yayınların da yardımıyla bazı çözüm önerileri getirilmiştir.

Çizim 8. Karagedik Kilise, Gertrude Bell Çizimi, (Ramsay ve Bell, 1909, s. 419)

Çizim 9. Karagedik Kilise, Marcell Restle Çizimi, (Restle, 1969, s. 174)

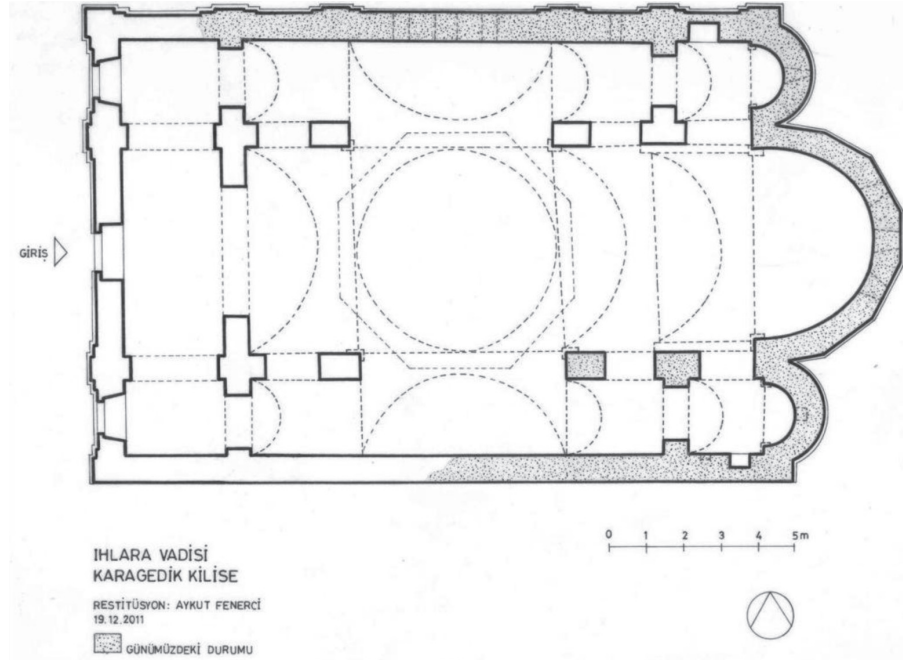
Çizim 10. Karagedik Kilise, Pashalis Androudis Çizimi, (Androudis, 2008, s. 177)

Çalışmalarımız sırasında, yapının araştırmacılar tarafından “Aziz Georgios” (Lebides, 1899, s. 117), “Aziz Hermolaos” (Rott, 1908, ss. 274-276), “İlanlı” (Ramsay ve Bell, 1909, s. 418) veya “Karagedik Kilise” (Restle, 1969, s. 21, 41) olarak adlandırıldığı ve yapının orijinal ismi konusunda kendi aralarında görüş ayrılıkları olduğu saptanmıştır. Ancak, 1899 tarihli yayınında Anastasios M. Lebides yapının girişinde bir kitabe olduğunu belirtmiştir. Kitabede belirtilen “*Büyük şehit Aziz Georgios’un bu kutsal kilisesi...*” ibaresinden ve yapıda bulunan Aziz Georgios konulu duvar resimlerinden yola çıkarak, yapının Aziz Georgios’a adanmış ve orijinal isminin de Aziz Georgios Kilisesi olabileceği yargısına varılmıştır.

Karagedik Kilise ile ilgili bir diğer sorun ise yapının yapım tarihi ile ilgilidir. Araştırmacılar kilisenin yapım tarihi konusunda da görüş ayrılıklarına düşmüşler, yapıyı mimari özellikleri ve duvar resimlerinin özellikleri bakımından 10. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasına tarihlendirmişlerdir (Ramsay ve Bell, 1909, s. 422; Lafontaine-Dosogne, 1963, ss. 155-157; Thierry ve Thierry, 1963, ss. 24-36; Kostof, 1972, ss. 163-164; Restle, 1979, ss. 138-141; Ötüken, 1990, s. 53; Jolivet-Levy, 1991, s. 314; Androudis, 2008, s. 168). Fakat Lebides'in yayınında bulunan yazıtta, Karagedik Kilise'nin 1052 yılında onarıldığı belirtilmektedir. Kitabeye göre kilisenin onarım tarihi 1052 olduğundan, yapı ya 10. yüzyılın sonlarında ya da 11. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olmalıdır (Lebides, 1899, s. 117).

Orta Bizans döneminde yaygın olarak görülen kapalı Yunan haçı planlı kilisenin karşılaştırmalı değerlendirilmesi sonunda, yapının "gelişmiş tip" diye adlandırılan ve daha çok başkent (İstanbul) yapılarında uygulanan bir şemaya sahip olduğu belirlenmiştir. Vadide bulunan diğer yapıların aksine Karagedik Kilise'nin duvar kilisesi olarak inşa edilmesi bölgedeki önemini göstermektedir. Kapalı Yunan haçının gelişmiş tipinde inşa edilmesi ise başkent etkisinin bir göstergesidir.

20. yüzyılın başında Karagedik Kilise'yi gören araştırmacıların mimari tasvirleri yardımıyla, aynı dönem yapılarının incelenmesiyle ve alan çalışmalarında bulduğumuz veriler sonucunda yapının orijinal planı yaklaşık olarak ortaya çıkmıştır (Çizim 11). Yapı orijinalde ana apsis, yan apsisler, bema, pastoforium hücreleri, kare bölüm, haç kolları, köşe odaları ve narteksten oluşmaktadır. Günümüzde yapının apsisi, kısmen kuzey duvarı, pastoforium hücreleri ve köşe odaları ayakta.

Çizim 11. Karagedik Kilise, Plan, Restitüsyon Önerisi I (Fenerci, 2011)

Orta Bizans Dönemi'nde özellikle İstanbul yapılarında cephede büyük geniş bir kemerin haç kolunu, daha küçük iki kemerin köşe odalarını vurguladığı sistem kullanılmıştır (Ousterhout, 2005, s. 71). Buna benzer bir uygulama Karagedik Kilise'nin kuzey cephesinde görülmektedir. Kuzey cephe, doğu-batı doğrultusunda dört yuvarlak kör kemerle dört bölüme ayrılmıştır. İçte bulunan dört bölüm dış cepheye yansıtılmıştır.

1909 yılında yayımladıkları planda kuzeybatı köşe odasını da gösteren Ramsay ve Bell, bu bölümün orijinalde küçük bir şapel olarak yapıldığından bahsetmekte ve planlarında da bunu göstermektedirler (1909, s. 421) (Çizim 8). Pashalis Androudis 2008 yılında yayımladığı çizimde, Ramsay ve Bell'in çizimlerinden yola çıkarak güneybatı köşe odasının da şapel olarak yapılmış olabileceğinden bahsetmiştir (2008, ss. 161-179) (Çizim 10). Fakat Restle, 1969 yılındaki çiziminde kuzeybatı köşe odasını şapel olarak göstermemiştir. Karagedik Kilise hakkında araştırma yapan diğer araştırmacıların görüşleri ve Restle'nin 1969 yılında bir ekiple birlikte ölçülü çizimler aldığı da düşünülürse, Ramsay ve Bell'in çizimlerinin yanlış olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır (1969, ss. 21, 41, 174-175, 507-509) (Çizim 9).

Günümüzde kare birimin örtü sistemi yıkılmıştır. Güneydoğu köşede ayakta kalmış payeden ve Bell arşivindeki (www.gerty.ncl.ac.uk/) fotoğraflarda (Resim 22) görülen pandantiflerden yola çıkarak, kare birim dört serbest payenin taşıdığı kubbeye örtülü olduğunu söylemek mümkündür. Haç kolları ve köşe odalarının örtü sistemi ise yine Bell'in fotoğraflarında görüldüğü gibi beşik tonozla sağlanmıştır (Resim 23-25).

Resim 22. Kubbeye Geçiş Sağlayan Pandantifler, Güneybatıdan Bakış (Ramsay ve Bell, 1909, s. 420)

Resim 23. Doğu Haç Kolu Beşik Tonozu,
Doğudan Bakış
(Ramsay ve Bell, 1909, s. 423)

Resim 24. Doğu Haç Kolu Beşik Tonozu,
Batıdan Bakış (www.gerty.ncl.ac.uk/)

Resim 25. Doğu Haç Kolu Beşik Tonozu, Güneybatıdan Bakış
(Ramsay ve Bell, 1909, s. 420)

Karagedik Kilise’de az miktarda tuğla, kaba yonu kesme taş ve düzgün kesme taş malzeme kullanıldığı görülmektedir³⁴. Yapının tüm beden duvarlarında kolay işlenen taş malzeme kullanıldığı görülmektedir. Kesme taşlar farklı boyut ve biçimlere sahiptirler. Beden duvarlarında yatay ve dikey yerleştirilmiş dikdörtgen blokların yanı sıra kare blokların da kullanımı söz konusudur. Yapıda derz aralarında harcın içine sıkıştırılmış küçük moloz taş kullanımı da görülmektedir.

Kappadokia Bölgesi’nde yapı malzemesi, genellikle tüm bölgede bulunan volkanik kalıntılardan elde edilen sert tüf taşıdır. Özellikle İstanbul’da ve Anadolu’nun batı kıyısında yaygın olan tuğla kullanımı, Orta Anadolu yapılarında nadir olarak görülmektedir (Ousterhout, 2005, s. 68).

Özellikle İstanbul’da yaygın olarak kullanılan tuğla malzeme, Orta Anadolu bölge mimarisinde hakim bir rol oynamamıştır. Orta Anadolu’da tuğla malzeme kullanımı genellikle sınırlı miktarda cephe malzemesi olarak kullanılmıştır. Karagedik Kilise’de tuğla malzeme kullanımı sadece kuzey cephede pencere ve cepheyi hareketlendirmek için yapılmış nişlerin kemerlerinde görülmektedir.

Sonuç olarak kapalı Yunan haçı planının gelişmiş tipini yansıtan Karagedik Kilise’nin orijinal ismi ve yapım tarihi hakkında günümüze gelebilmiş kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bildiklerimiz Lebides’in gördüğü yazıtla sınırlıdır. Vadideki tek duvar kilise olması açısından büyük önem taşıyan Karagedik Kilise, kullanılmadığı ve üstü açık olduğu için gelecekte tamamen yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Kaynakça

- Androudis, P. (2008). Ο μεσοβυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου (Karagedik Kilise) στην κοιλιάδα του Περιστρέμματος (Belisırma) της Καππαδοκίας. *Βυζαντινά* 28 (2008), p. 161-179. Θεσσαλονίκη: Επιστημονικό όργανο Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών.
- Jolivet-Levy, C. (1991). *Les Eglises Byzantines de Cappadoce: le programme iconographique de l’abside et de ses abords*. Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Kostof, S. (1972). *Caves of God – The monastic environment of Byzantine Cappadocia*. Massachusetts: MIT Press.
- Lafontaine -Dosogne, J. (1963). Nouvelles notes Cappadociennes. *Byzantion*, 33, 155-157. Bruxelles: Hommage A Bruno Lavagnini.
- Lebides, A. M. (1899). *Ai en Monolithas Monaites Kappadokias Kai Lykaomas*. Konstantinople.

³⁴ Benzer malzeme ve teknikte inşa edilmiş yapılar, Karaman çevresinde de bulunmaktadır. Özellikle 1 No.lu bazilika için bkz: Eyice, S. (1971). *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman çevresinde arkeolojik incelemeler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Devleti Tarihi*. (F. Işıltan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ousterhout, R. (2005). *Byzantine Settlement in Cappadocia*. Washington: Harward University Press.
- Ötüken, Y. (1990). Bizans duvar tekniğinde tektonik ve estetik çözümler. *Vakıflar Dergisi*, XXI, 395-410. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Pekak, S. (2009). *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi, Bizans Kapalı Yunan Haçı planı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ramsay, W. A. ve Bell, G. L. (1909). *The Thousand and one churches*. London: Hodder and Stoughton.
- Restle, M. (1969). *Byzantine wall painting in asia minor I-III*, (I. R. Gibbons, Çev.). Greenwich: Conn., New York Graphic Society.
- Restle, M. (1979). *Studien zur Frühbyzantinischen architektur Kappadokiens – III*. Wien: VÖAW.
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig: Dieterich, T. Weicher.
- Thierry, N. ve Thierry M. (1963). *Nouvelles Eglises Rupestres de Cappadoce. Region du Hasan Dağı*. Paris: Librairie C. Klincksieck.

